

Віктор Удалов

МЕТОДОЛОГІЯ У СКЛАДІ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА

Стаття досліджує недостатньо вивчену проблему кількості, номінацій, взаємозв'язків складових частин науки літературознавство. Для цього використано незвичний механізм цілісно-системного дослідження об'єкта як цілого.

Ключові слова: літературознавство, цілісно-системний метод, літературна критика, історія літератури, теорія літератури, методологія літературознавства.

The article deals with the problem of quantity, nominations and interrelations of the basic components making up "the science of literature". In this paper a new approach, based on integral-system level, is suggested, which is adequate to the very nature of the object of the research.

Key words: science of literature, partial-system level, integral-systemic method, literary criticism, history of the literature, theory of the literature, methodology of science of the literature.

Здавна існують різні погляди щодо кількості й номінацій складових науки "Літературознавство". Здебільшого пишуть про *три* основні дисципліни — теорію літератури, історію літератури, літературну критику [12; 62]. Але є й інша кількість — *чотири* (додають бібліографію), *дві* (теорія та історія літератури), *п'ять* (додають компаративістику з текстологією), *шість* [3; 224] (додано методологію, риторику й герменевтику). У 60–80-ті рр. ХХ-го ст. були відомі й інші *чотири* складові — методологія, теорія літератури, літературна критика та історія літератури. Проблема, отже, існує, і є потреба розібратися в ній об'єктивно.

Стосовно головної причини таких поглядів одразу скажемо, що пов'язана вона з певним і здавна існуючим історичним рівнем розвитку літературознавства і, що не менш важливо, науки загалом. Цей рівень — *частково-системний* [див.: Гончаренко 1970; Авер'янов 1985; Готт 1986; Удалов 1995, 1998; Удалов, Зубович, Полежаєва 2005].

Саме з ним пов'язані вузькі, власне часткові уявлення про об'єкти, категорії, поняття, що вивчаються. Цю частковість намагалися навіть виправдовувати. “Систематизація, — зафіксовано у “Філософських словниках” ХХ-го ст., — завжди однобічна, бо логічні системи неспроможні вичерпно відобразити закономірності об'єктивних систем” [17; 628].

Між тим “однобічність” виникає не через “неспроможність” науки, а через те, що одні закономірності залучають частково, інші не помічають або ігнорують. Про це у свій час було сказано: “Звичайно використовують лише якусь сторону, рису, ознаку філософської категорії (принципу, закону), але, як правило, ніяк не усю методологічну “потужність” категорії” [7; 16].

У даному разі першочерговим є те, що для вирішення кількості складових літературознавства залучалися лише *три* параметри (й поняття) для позначення 2-го ступеня будови кількісної сфери внутрішньої сторони об'єкта: “одиничне”, “особливе” і “загальне”. Вони були навіть немов “вичерпані” книгою О. П. Шептуліна “Диалектика единичного, особенного и общего”. Четвертий аспект — “*всезагальне*” — недооцінювався через використання штучного принципу “тріадного мислення”, абсолютизованої “гегелівської тріади” [21; 700], замість звернення до природного — *бінарного* мислення, адекватного онтологічним принципам [10; 156–157; 15; 13–26; 13; 106]. Не було враховано й те, що “одиничне” й “особливе” разом визначають “окреме” (це їх об'єднуюча сторона), а “загальне” й “всезагальне” разом “однакове” в об'єкті. Такими є суто природні властивості внутрішньої й зовнішньої структури абсолютно кожного об'єкта. Якщо ігнорувати вказаними закономірностями, то помилок не уникнути.

Можливість позбавитися цих та інших помилок є на другому, вищому, а саме *природному* рівні — не на *частково-*, а на *цілісно-*системному, до виходу на який світова наука, хоча й повільно, просувається у наш “перехідний час”. На цьому рівні помічаємо: у межах 1-го ступеня бінарного аналізу структури літературознавства мають місце дві сторони, дві форми його існування. При подальшому аналізі, на 2-му ступені кожна з них знову виявляє дві складові; тепер це вже власне *науки* і разом їх чотири. І тут ніхто нічого вдіяти не може, бо це іманентна природа об'єкта. У кращому разі її можна адекватно усвідомити, спираючись на минулі досягнення.

Звернення до минулих досліджень завжди є корисним. У даному разі одна з двох основних сторін літературознавства вже була помічена. У книзі “Наука о литературе: Проблемы. Суждения. Споры” О. С. Бушмін писав про “*теоретичне літературознавство*” як складову цілісної науки [4; 17].

Усвідомлюємо, що ця сторона (форма існування) фіксує те, що для художньої літератури є “однаковим”. Вона опікується “об’єднуючими властивостями” усіх окремих проявів літератури: вивченням напрямів, течій, творчості письменника, творів з їх власними аспектами. “Однакове” для літератури — її текстуальність, наявність змісту, форми, типовості (у різних проявах), образності, конфліктності (з чим не всі згодні), методу, виду, авторського ідеалу, зв’язків із життям тощо.

Однак, якщо цим поглядом обмежитись, отримаємо лише часткове уявлення про форми існування (сторони) літературознавства. Коли ж врахувати, що завжди “ціле — це єдність протилежностей”, серед яких найменше є дві основні, — то висновок Бушміна маємо довести до цілісності. Інакше кажучи, маємо помітити, що об’єктивно наявна тут і друга сторона, протилежна. Це — “*практичне літературознавство*”, яке має справу, навпаки, із суто конкретними творами, конкретним історичним часом і простором, творчістю конкретних письменників, з особливостями їх праці — і все це у співвідношенні між собою або за плином часу, або в інших конкретних вимірах. Таке співвідношення й дає змогу побачити суто “окреме”, власне характер, ступінь, якість розмежувань, традиції та новаторство, їх розвиток.

Цілісно-системний підхід і погляд, відповідні методи підказують, що в даному разі заради цілісності треба не обмежуватися 1-м ступенем. Варто враховувати 2-й ступінь і здійснити черговий бінарний поділ *теоретичної* і *практичної* сфер.

Для цього врахуємо, що *практична* сфера як “окреме” — єдність “одиночного” і “особливого”, а *теоретична* сфера як “однакове” — єдність “загального” (ближнього узагальнення) і “всезагального” (глибинного узагальнення). Наслідком стає єдність *чотирьох* складових в об’єкті. Ця єдність має вигляд як “*одиночне-особливе-//-загальне-всезагальне*”. У конкретному прояві отримуємо таку картину.

Практичне літературознавство, яке функціонує з “окремим” в літературі, з відносно розмежованими літературними явищами, — на

2-му ступені будови вказує на наявність у ньому *двох практичних наук* про літературу.

Перша з них — *літературна критика*. Саме вона знайомить з *одичними* явищами “*поточного часу*”: новими темами, письменниками, творами, течіями, школами, новинками літератури останніх днів, місяців, останнього року.

Друга наука — *історія літератури*. Вона як носій “особливого” досліджує конкретно-розпізнавальні риси літературних явищ *усього минулого*, їх порівняння у хронотопному вимірі, традиції і новаторство, особливості життя і творчості митців у контексті літературного, суспільного, культурного розвитку країн, епох, періодів; специфіку змін в усіх аспектах.

Такими є *дві перші* конкретні науки в межах *практичної* сфери, — з *чотирьох*, що об’єктивно мають місце в літературознавстві як цілому.

Настала черга бінарного поділу другої сфери — тепер уже *теоретичного* літературознавства, де ініціюють себе 3-я і 4-а з основних наук про літературу. Вони виявляють себе у протилежному вимірі, не “ушир” (“поточне” — “історичне”), а “вглибину”, при зверненні до літературних закономірностей шляхом їх цілісного усвідомлення. Цілісність — природний метод, адекватний природі усього матеріалу.

Третя наука відкриває *загальне* в “однаковому”, вивчає, фіксує *безпосередні закономірності* літератури та її ближнього оточення, мистецтва (куди вона щільно входить як вид), а також специфічні правила їх пізнання і зв’язки з життям.

Зрозуміло, що йдеться про *теорію літератури*. Справедливо пишуть, що вона досліджує *загальні* внутрішні й зовнішні закономірності літературної творчості. Зокрема, специфіку літератури як виду мистецтва, функції літератури, естетичну спрямованість, образність, типи, види образів, наратологію, дискурс, типологію колізій і конфліктів, фабули, сюжету, жанру, матеріал, тематику, проблематику, ідейність, фактологію, текстуальність з інтертекстуальністю, пафос, ідеал, рід, метод, напрям, стиль і т.ін. При цьому помічаємо прагнення теоретиків літератури враховувати закономірності розвитку літературної творчості, що виконують функції методів, а у загальному аспекті — методології.

Звідси *четверта* основна наука літературознавства, вона ж друга теоретична — *методологія літературознавства*.

У радянський час методологію як складову літературознавства здебільшого не розглядали. Вважалося, що це складова філософії (марксистсько-ленінської). Наукам конкретним вона лише “здалеку” (зверхньо?) “підказує”, як треба досліджувати. Існувала й таємна заборона вивчати такі (об’єктивні) закономірності усім, крім філософам за фахом. Тим більше вивчати на побутовому матеріалі або на матеріалі художньої літератури (вона пишеться суб’єктами і тому суб’єктивна). Виключення було для фахівців природничих наук (фізики, астрономії, хімії) та політекономії (але ж їх теж створювали суб’єкти). Однак, *практично* спеціалісти конкретних наук шукали у ХХ ст. ще й “свою”, *конкретизовану* методологію. І виходили при цьому на рівень або методів особливого змісту (історичний, порівняльний, типологічний, антитетичний, аксіоматичний, антропологічний), або так чи інакше досліджували аспекти філософської методології. Або розробляли “окремо-наукові” методи, спільні певному колу наук (природничих, технічних, гуманітарних, соціальних). Останнім часом до них долучилося захоплення методами суб’єктивістського спрямування з одночасним несприйняттям або критичним ставленням до них. Таке ставлення з кожним роком наростало, проявляючи їх обмеженість і наявність виключень. Множилися нагадування типу: “здебільшого”, “частіше”, “як правило”, “крім того”, “іноді” тощо, а разом і думки типу: “Кожна з них має сенс і стає продуктивною лише в межах предметної сфери, окресленої її основоположними принципами” [16; 374]. Сказано це про “існуючі філософські методи”, але має пряме відношення й до усіх традиційних наукових методологій. Чому? Через їх *частковість*.

Отже, тут слід підкреслити, що поряд з усіма *частково-системними* методологіями існує також методологія *загальна*, якщо вона *цілісно-системна*. Справедливо буде визнати: дослідження її елементів відбувалося постійно (свідомо, несвідомо, частково-свідомо). Її буквально вистраждала світова наука. У кінці ХХ — на початку ХХІ ст. стало помітно, що ця методологія *природна і однакова* для усіх наук, оскільки усі вони досліджують *одне* — *Дійсність* з її власними принципами у різних проявах, об’єктивних чи суб’єктивних. А *Дійсність* (від гр.: *Dī + ist = подвійно існуюче*; все, що має буття), як відомо, *єдина іманентна* (це її принципи), вічна (теж принцип), безмежна у просторі і часі (знову принципи) — *за Природою* (це стисла калька < лат. сполучення:

pri(ma) — перше + **ro**(taros) — обертаюче + **od**(e) — збудження = першозбуджувач, “джерельна енергетична субстанція” [13; 560, 603, 493]). Отже, ми тільки що окреслили декілька енергетичних і всезагально діючих принципів Дійсності. Є й інші, вони теж *всезагальні*. Зокрема, Дійсність лише на рівні конкретики завжди множинна й відносна, а з боку своєї всеохопної сутності завжди однакова. Тому й відомо здавна, що “з не-сущого ніщо не виникає” (доказ всезагального принципу безкінечності), “усе змішане в усьому.. і називається по тому, чого більше” (тут і принцип взаємозв’язків усього з усім, і принцип домінанти, яким ще й досі мало користуються), що “протилежності виникають одне з одного, значить вони містилися одна в другій” [2; 68–69]. Це лише фрагмент того, що є в минулих дослідженнях. Відомо й те, що *всезагальні* сутності цілковито пояснюють *конкретику*. Отже, при використанні *всезагальних принципів* не має значення, який об’єкт досліджується (його всезагальна природа однакова), якщо знати і враховувати їх конкретні прояви, тобто *крізь всезагальності* помічати *конкретну* специфіку об’єкта і навпаки, крізь конкретику бачити дію всезагальностей, всезагальних принципів.

Як бути з літературознавством, оскільки його основа, література, є наслідком творчості *суб’єктів*-письменників? Але ж суб’єктивна (і суб’єктивістська) творчість здійснюється (адекватно чи з порушеннями) все одно в межах дії всеохопних (тому й всесильних) об’єктивних принципів. І тут немає виправдання порушенням типу “хто як хоче...”. Суб’єкт може або ігнорувати цими закономірностями — але тоді собі й усім на шкоду, або використовувати їх цілісно — тоді собі й усім на користь.

Усій літературі й літературознавству (як усім іншим об’єктам) іманентно властиві цілісність і частковість, зовнішні й внутрішні зв’язки, ступені будови і розвитку, змісту і форми, вони структурні і системні, процесуальні й стрибкоподібні, співвідносяться і взаємодіють, субординаційні й координаційні, і так далі. Усе це в літературі й літературознавстві має лише інший вигляд.

Функціональна роль саме цих закономірностей перетворює їх на першочергові *методологічні й методичні інструменти* (методи) наукового дослідження. Але вони не підміняють конкретно-наукові методи (історичний, порівняльний, типологічний тощо), вони корегують і співпрацюють з ними. Часткове використання всезагальних методів

обертається *частково*-системними висновками. Їх цілісне використання, збереження їх взаємодії роблять і висновки природними, іманентними.

Іноді вважають, що додаткове вивчення і навіть використання звичних, традиційних літературознавчих категорій і понять вже не потрібне у наш *новий час*. Від них відмовляються як від застарілих, захоплюються новими лише тому, що вони нові. Обирають, зокрема, замість поняття “твір” поняття “текст” (ігноруючи суттєву різницю між ними) або занадто вільно трактують “інтерпретацію твору”, бездумно захоплюючись оманливою ідеєю “смерті автора”. Або за традицією вважають роман, повість, оповідання, новелу, нарис лише епічними творами (забуваючи, що жанри бувають і ліричними). Змінити таке переконання заважають формальні уяви про літературні роди. От і переходять зі словника у словник, з монографії у монографію оманливі уявлення, що є безсюжетні, безконфліктні твори. І так далі. Подібні факти численні. І це замість того, щоб, користуючись *всезагальними* принципами, виводити ці та інші категорії, поняття на *цілісно*-системний рівень заради природних, суттєвих знань про літературу й літературознавство, заодно й про життя.

Особливо корисне знання не тільки кількох *всезагальних методологічних* принципів, скільки знання *єдності онтологічних принципів* Об'єкта як цілого. У цієї єдності є назва: “*Сітка Об'єкта*”, яка піддається схематизації [11; 197–244]. На схемах видно, що у будь-якого об'єкта є зовнішні і внутрішні зв'язки, є сфера структури (з її будовою і розвитком), яка перевтілюється у сферу системи шляхом об'єднання засобом дії домінант (можливих і єдино необхідних), а сфера системи фіксує об'єктивні форми прояву і розвитку об'єкта. Врешті-решт ці форми на схемах розрізняємо як регресивну і прогресивну. Тут доречно пригадати фразеологізм (всезагальне), який звикли завершувати лише першою частиною (знову частковість): “З кожного становища є *два виходи*”. Насправді ж у прислів'я є завершення: “...але тільки один з них *вірний*”. Який саме? Той, що єдино відповідає *дійсній необхідності* (“гармонії усього з усім в усьому”). Тому він доцільніший на відміну від регресивного — руйнівного, бо дизгармонійного.

Виходячи з цього, скажемо точніше про *критерій* якості пізнання/дослідження. Часто вважають, що це опора на експеримент або на факти чи їх зв'язки. Або ж це шлях “*від одиничного до загального*”. Од-

нак, у таких випадках наслідки завжди обмежені, часткові (недаремно кажуть: “Довести можна все, коли треба”). Що ж до суто *природного критерію*, то він ширший і глибший. Це — *адекватна відповідність між всезагальною “Сіткою Об’єкта” і конкретно-одиночними її проявами* в обраному для дослідження об’єкті. Звідси виникає і природний *ступеневий шлях* дослідження — “від всезагального до одиночного”, “від структури до системи” в межах *цілісності* об’єкта (конкретного чи узагальненого, матеріального чи ідеального).

“Сітка Об’єкта” має щонайменше дві основні форми прояву — *Одноступеневу* і *Двоступеневу*. Перша з них міститься в другій. А друга, Двоступенева, була нами використана вище, під час дослідження природного складу літературознавства з виявленням місця методології — серед інших насамперед всезагальної, *цілісно-системної*. Своєрідним у нас є лише виклад матеріалу — він підпорядкований назві статті.

До речі, усі інші дисципліни є *допоміжними* для літературознавства. Саме *усі інші*, а не лише кілька згаданих вище, бо література має зв’язки власне з безліччю наук, а також із самим життям, з Дійсністю в усіх проявах і вимірах.

Більш детальна розмова про *всезагальну* методологію літературознавства — це вже інша тема, як і про те, які привабливі перспективи, радикальні зміни, несподівані сюрпризи чекають у майбутньому всі сучасні науки.

Список використаних джерел

1. Аверьянов А. Н. Системное познание мира. — М.: Наука, 1985. — 263 с. (Глава IV. Механизм развития систем: 1. Возникновение систем; 2. Становление систем; 3. Система как целое; 4. Необходимость и закономерность качественного преобразования системы).
2. Аристотель. Соч.: В 4 т. — Т. 3. — М.: Мысль, 1981. — 613 с.
3. Боров Ю. Эстетика. Теория литературы: Энциклопедический словарь терминов. — М.: Астрель, АСТ, 2003. — 575 с.
4. Бушмин А. С. Наука о литературе: Проблемы. Суждения. Споры. — М.: Наука, 1984. — 334 с.
5. Гончаренко В. Целое как категориальное определение объекта и форма освоения конкретного : Автореф. дисс. канд. ... — К.: КДУ ім. Т. Г. Шевченка, 1970. — 142 с.
6. Готт В. С., Сидоров В. Г. Философия и прогресс физики. — М.: Наука, 1986. — 192 с.

7. Готт В. С., Тюхтин В. С., Чудинов Э. М. Философские проблемы современного естествознания. — М.: Высшая школа, 1974. — 264 с.
8. Клочек Г. Д. У світлі вічних критеріїв. — К.: Вища школа, 1989. — 228 с.
9. Козлик І. В. Теоретичне вивчення філософської лірики і актуальні проблеми сучасного літературознавства. — Івано-Франківськ: Поліскан, Гостинець, 2007. — 591 с.
10. Кондаков М. И. Логический словарь-справочник. — М.: Наука, 1975. — 720 с.
11. Мольчак Я. О., Удалов В. Л., Zubovich В. С. Глобальні катастрофи: вчора, сьогодні, завтра. — Луцьк: ВАД, 1998. — 388 с.
12. Сучасний словник літератури і журналістики. — Харків: Прапор, 2009. — 380 с.
13. Сучасний словник іншомовних слів. — К.: Довіра, 2006. — 789 с.
14. Удалов В. Л. Теорія літератури: цілісно-системний рівень. — Ч. 1. — Луцьк.: ВАД, 1995. — 110 с.
15. Удалов В. Аналіз і синтез: Цілісно-системний рівень. Одноступеневий варіант. — К.; Луцьк: ВАД, 2005. — 72 с.
16. Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — 744 с.
17. Філософський словник. — Вид. 2. — К.: УРЕ, 1986. — 798 с.